

דרך הרוח של אליעזר שביד

מאת יהודה ליבס

הכרותי עם אלי החלה בשנת תשכ"ח. אני, ששנות נעורי עברו עלי בירושלים המחולקת, כשהכותל המערבי, וכן חברון ובית לחם, שילה ובית אל, מצויים היו מעבר לחומת החושך של הצלפים הירדנים, הייתי אז נתון כולי ברושם הנס של מלחמת ששת הימים, שנטלתי בה חלק כצנחן סדיר, ואז נכתבה והגיעה לידי מסתו של אליעזר שביד, 'ימי שיבה (על "המימד הדתי" של חוויית הניצחון והשחרור)', פתחים 1, (תשכ"ח). חזרה ונדפסה בספרו של אלי 'עד משבר: יהדות וציונות במדינה יהודית', והיא ממש קלעה והתאימה לרוחי.

באותם ימים גם החילותי בלימודי מחשבת ישראל באוניברסיטה העברית, במחיצת מורים מעולים, וביניהם אליעזר שביד, שמילא אז אצלי במידת-מה את חסרונו של יעקב מאיר, מורי המובהק מימי בית הספר התיכון, אשר נפל באותה מלחמה.

בשיעוריו של אלי התרשמתי במיוחד מבהירות ההסברה, משטף הלשון ומעומק השכנוע שבא לידי ביטוי בדיקציה מיוחדת ובפתוס כובש. באלה נוכחתי גם בהמשך, בישיבות החוג, כששימשתי יחד אתו כמורה למחשבת ישראל. צד אחר באישיותו, רגשי וסנטימנטאלי, נודע לי בנסיבות אחרות, חברתיות, בערבי ט"ו בשבט בביתה של חברתנו המשותפת, המשוררת רבקה מרים. שם נוכחתי לדעת כמה אלי שר יפה, בעברית ואף ביידיש.

אך יותר מכול התרשמתי מגישתו של שביד למחקר ולהוראה של מחשבת ישראל, שהיתה רחוקה מניכור אלא מלאה אמפתיה ומשמעות אידאולוגית ואולי אף דתית, של מי שמבקש, כפי שאומרת הכותרת של אחד מספריו, 'להיות בן לעם היהודי'.

מצד אחד התאים לי הדבר, כי גם אני ביקשתי במחקר טעם של תלמוד תורה. ועם זאת דרכי שונה משל אלי. אני הלכתי יותר בעקבות מורה אחר, גרשם שלום. גם שלום מצא במחקר היהדות יסוד הכרחי לקיומנו, אך באופן שונה. על שוני מרתק זה, הפעור בין שיטותיהם של שני המורים, מנקודת ראותו של אלי, אפשר ללמוד

מחוברת שכתב על כך מיד אחרי מות שלום, והתפרסמה בשנת תשמ"ג, בהוצאת המכון למדעי היהדות של האוניברסיטה העברית.

בחוברת זו, שכותרתה 'מיסטיקה ויהדות לפי גרשום שלום', מתקיף שביד בשתי חזיתות: מצד אחד הוא מאשים את שלום שמאחורי מחקרו, האובייקטיבי לכאורה, מצויה אידאולוגיה, מה שמכונה היום אג'נדה. אך מאידך דומה שאלי מתלונן גם על ההפך מזה, וטוען שאצל שלום אין למחקר כל משמעות לגבי דורנו. רושם זה התחזק אצלי בשיחה בעל-פה, כאשר שאלתיו לפרש כפילות זו שבטיעונו, ואלי הבהיר לי שהבעיה שלו עם שלום היא שהאידאולוגיה של שלום חסרת אידאולוגיה. בטענה זו דומה ששביד מתקרב קצת לדברי הפולמוס האנטי-שולמיאני של ברוך קורצווייל שמצא במפעלו של שלום את 'פולחן האפס'.

לדעתי סתירה כזאת, שאפשר אכן למוצאה אצל שלום, אינה נטולת פשר: לפי שלום הדתיות האפשרית לדורנו טמונה דווקא באובייקטיביות המחקרית, באמת ההיסטורית, ככל שניתן לחוקר להתקרב אליה. כך ביקשתי להראות במאמרי 'הרהורים על משמעותו הדתית של מחקר הקבלה' שבחרתי לפרסמו בספר 'דרך הרוח: ספר היובל לאליעזר שביד' (המאמר ניתן לקריאה גם באתר האינטרנט שלי).

גישה זו לא התקבלה על דעתו של שביד, שהעדיף על כך אפילו מחקר אובייקטיבי שאין בו כל יומרות רוחניות (כפי שדימה למצוא אצל שלמה פינס, שדווקא בו אלי מוצא לו מורה, כפי שציין לא-פעם). אלי מצדו אינו מוותר על קשר צורני ותוכני בין ההוגה הנחקר לבין עולמו הרוחני של החוקר.

וכך, בחוברת הנזכרת על שלום, בדברי הגנה על דרכה של חכמת ישראל במאה התשע עשרה, קובע שביד ש'השאלה המהותית', כלשונו, שעמדה כדין לנגד עיניהם של אותם חכמים, היא, כלשונו: 'מנין היתה יכולה הגות יהודית מודרנית לשאוב תכנים? במה יכלה להיאחז כדי ליצור יצירה המשכית, ועם זאת מסוגלת להתמודד עם אתגרי התרבות המודרנית?' (עמ' 81). לדעת שביד, לשם כך אפשר להיאחז רק במקרא ובפילוסופיה, לא במדרש ובוודאי שלא בקבלה, וכלשונו שם (עמ' 79): 'מי שהשתכנע בנכונותה של המיתודה

המדעית הביקורתית וההיסטורית ידחה את שיטת המדרש, בייחוד בגלגוליה הקבליים, כעיוות וסילוף'.

פרשת מחלוקת זו אינה, אומנם, נטולת סודות. משהו מאלה התפרץ לנגד עיני בעקבות הרצאה שנשא אלי ובה דיבר על כך ששלום התנגד למחקר המחשבה היהודית החדשה, ובמיוחד למחקר פרנץ רוזנצווייג. אחרי ההרצאה ניגשתי אליו בידידות, וביקשתי להזכיר לו ששלום עצמו כתב על רוזנצווייג ועל ספרו 'כוכב הגאולה' מחקר חשוב, שהתפרסם בעברית, אנגלית וגרמנית. לזאת הגיב אלי בכעס שכמותו לא פגשתי מעולם, בלי לנסות כמובן לסתור את העובדה האובייקטיבית-ביבליוגרפית הנ"ל.

עם זאת, באותה שנה, תשמ"ג, לצד אותה חוברת, פרסם אלי עוד מאמר, קצר יותר, בכותרת 'מחקר והגות ביצירתו של גרשום שלום'. במאמר זה, שהתפרסם לראשונה בכתב העת גשר ונכלל גם בספרו 'חשיבה מחדש', שביד מגלה יותר הבנה ואף מידה של אמפתיה לדרכו של שלום, אך המחלוקת העקרונית מצויה גם כאן: שלום אינו מחפש במחקר היהדות, את 'הרלוונטיות', את מה שחשוב לדורנו, אך במחקריו של אלי זה הוא העיקר, ודומה שעולה בחשיבותו אף על תודעת ההוגה עצמו על רקע תקופתו.

לכן, כך דומה, במרוצת השנים חדל אלי ממחקר מחשבת ימי-הביניים, ועבר אל מחקר ההגות החדשה, ובעיקר זו הציונית. זאת עשה אולי גם מפני שלא היה לו קשר מספיק עם הלשון הערבית שבה נכתבו המקורות החשובים ביותר בפילוסופיה היהודית של ימי הביניים, כגון ספר מורה נבוכים לרמב"ם. בבעייתיות זו חשתי גם אני כאשר למדתי אצלו רמב"ם בלימודי ה-BA, ולכן פניתי ללימוד ערבית, מתוך כוונה לא לגייס את העבר לשם ההווה אלא דווקא כדי לסלול דרכים מהכא להתם, ולמצוא באפשרויות הנסתרות בעולמות העבר דרך של השתחררות מכבלי המציאות העכשווית ומוסכמותיה, בבחינת 'משכני אחריו נרוצה הביאני המלך חדריו'.

דוגמה לדרכו של אלי, שלפיה יש לכוון את המחקר אל מה שבעיניו רלוונטי ונצרך, תימצא בספרו 'להגיד כי ישר ה': הצדקת אלהים במחשבת ישראל מתקופת המקרא ועד שפינוזה'. על ספר זה כתבתי מאמר ביקורת בשם 'העל אלוה לבקש הצדקה?', וזה התפרסם במוסף 'הארץ' בערב ראש השנה תשנ"ה (וניתן לקריאה

באתר האינטרנט שלי). בביקורתי גם תמהתי על כך ששביד אינו כולל בסקירתו לא את ספרות המדרש ולא את ספרות הקבלה (על פשר הדבר כבר עמדנו לעיל). אך עיקר דברי נסבו על מה שיש בספר, וטענתי שהצדקת האל, התאודיצאה, דווקא איננה קיימת כבעיה בעיני המקורות שמביא בו שביד. בשיחתנו שבעקבות מאמר זה, אמר לי אלי, שלא בכדי לא נקט בספרו במושג תאודיצאה אלא בפסוק 'להגיד כי ישר ה'". את צדקת האל יש להגיד, ואם ההגד נסתר מתודעת ההוגים, נגיד זאת אנחנו.

מטרתו זו של אליעזר שביד, לאשש את עולמנו על היסודות הרלוונטיים של מחשבת ישראל ההיסטורית, תסתבר יותר על רקע גידולו ומוצאו של אלי, כפי ששטח זאת הוא עצמו בהרחבה בראיון שנתן בשנת 2015 למראיינת שרה בנבנישתי (עמותת תולדות ישראל). הראיון ניתן לצפייה ביוטיוב, בכתובת <https://www.youtube.com/watch?v=bHyqAGHLemY>.

הוריו של אלי, שהוא, באהבה רבה, חב להם את חינוכו, השתייכו למפלגת 'פועלי ציון שמאל'. אנשי סיעה זו, מדגיש הוא, עם הסוציאליזם הציוני המהפכני שדגלו בו, זה השולל את ערכי העבר הבורגני, הגלותי והדתי, דווקא דבקו בעממיות היהודית משכבר, בפולקלור ובשפה, שפת היידיש שבה הוסיפו ודיברו הוריו של אלי גם בארץ, בצד העברית. מורשת זו שהורישו לבנם, לאלי, בידלה אותו מסביבתו שדגלה בשלילה מוחלטת של הגלות, ורק בזכותה נתאפשר לו אפילו, כך לפי דבריו, לשאת לאשה את סבינה, תיבדל לחיים, העולה החדשה מן השואה בפולין, מה שלא התאים לחבריו בתנועת הנוער, בפלמ"ח ובקיבוץ שייסדו.

האמפתיה של ההורים כלפי העממיות היהודית לא כללה את הדת והתרבות העתיקה. אלה היו בעיניהם חלק מן העולם הישן, שעליו להיחרב במהפכה. כך אפשר ללמוד משירים שחיבר אביו של אלי, צבי ישראל שביד, ונדפסו בספר 'נתיב אל אור', שאלי זיכני בטופס שלו. זה אוסף הכתבים שחיבר צבי ישראל בחייו הקצרים, והוא התפרסם בהוצאת המשפחה כשנתיים אחרי מות המחבר (תל-אביב תשט"ז). כתבים אלה כוללים, בין השאר, גם שירי מהפכה אלימים, כדוגמת זה שפותח בשורות (עמ' 200):

בְּרוּךְ הָאוֹמֵר: עוֹד יֵאִיר יוֹם חֲדָשׁ!

עַת עוֹלָם וּמְלֹאָו יִטְבְּעוּ בְּמוֹ אֶפֶל:

באותו עולם הנדון לכליה, כלל צבי ישראל, כך דומה, גם את הדת היהודית, שגם אם המשורר אינו יכול, מבחינה נפשית, להיפטר ממנה לגמרי, רואה הוא אותה כשריד סנטימנטאלי מעכב, בבחינת כנף שבורה המסתרכת על הגב, כאומרו בשיר אחר שם (עמ' 211):

אֲנַחְנוּ לֹא לְשִׁיר וְלֹא לְצַחֵק נוֹצְרֵנוּ,
לֹא לְתַעֲוִפוֹת רָמִים צְמָחָה כָּנָף מִגֵּב,
חַיֵּינוּ כְּתַנִּים לְשָׂדֶה-מִדְבָּר מִסָּרְנוּ,
כָּנָף שְׁבוּרָה נִסְחַב כְּשָׂרִיד עֶבֶר נִשְׁגָּב.
כְּשֶׁאֵר גָּאֻת קְדוּמִים חֲרָתְנוּ עַל לֵבָב
זְכָרוֹן קֶרְנִי אוֹרָה מְשֻׁמֶשׁ שְׂיָרֵד,
עַל כֵּן הוֹנֵנוּ זֶה קְפוּא עָלֵי שְׁמָרִיו,
כִּי אֵיךְ יִשְׁאַף מִחֵר אֲשֶׁר לְתַמּוֹל יִרְעֵד?

אך בזאת אלי לא הסכים עם הוריו. הוא, שנולד בירושלים ונתחנך בבית הספר של זרם העובדים, לא נשא אֶתוֹ אותו מרד נגד הדת, אשר פיעם בלבב אביו, שנולד בגליציה בבית של חסידי צאנז.

שלא כאביו, דומה שדווקא אלי היה זה שמצא 'נתיב אל אור', את הדרך חזרה למחשבת ישראל. 'נתיב אל אור' הוא השם שניתן כזכור לקובץ הלא גדול של הכתבים שהשאיר אחריו צבי ישראל, ומקורו באחד מן השירים שנדפסו שם (בעמ' 189).

דומה שגם מבחינות אחרות זכה אלי באור רב יותר מאשר אביו. ראשית כול – אריכות ימים. צבי ישראל שביד נפטר לעולמו והוא בן חמישים ושלוש, ואליעזר הגיע, ברוך השם, לגיל תשעים ושנים בבריאות יחסית ובצלילות.

כך גם באשר לגורל האקדמי. צבי ישראל שביד היה איש רוח מופלא. חמש עשרה לשונות ידע הוא 'על בורין', לפי ניסוחו של אלי באותו ראיון. ובנוסף לקלאסיקה ומזרחנות, גם כימיה למד הוא באוניברסיטת ברלין, שאליה נדד מעירית מולדתו קובילה-גורצקה דרך הגימנסיה הפולנית בעיר נובי-סונץ' (היא צאנז). מכתביו ניכר שהוא משורר עז לשון, שכתב שירי אהבה עדינים ונוגים בצד שירי טבע ושירי מהפכה סוציאליסטית וציונית. כמו כן היה הוא סופר פרוזאי טוב ומסאי בעל חכמה ומעוף, שהטיב לתאר למשל את

הסצנה הגרמנית שקדמה להיטלר ובישרה את בואו. בנוסף לכך הוא גם מתרגם מעולה, גם אם חפשי, מיוונית עתיקה.

ועם כל זאת, בסוף ימיו היה צבי ישראל 'אלמוני-לא-אלמוני' כלשון שנקט דב סדן, במבוא שצירף לאותו קובץ כתבים, ובימינו עתה הוא בוודאי אלמוני שבאלמונים. עניין זה קשור אומנם לרוחו החופשית של צבי ישראל שביד, כפי שתיאר זאת אלי באותו ראיון. ועל כך אפשר ללמוד גם מבחירתו של צבי ישראל לתרגם לעברית דווקא את מחזהו של אייסקילוס, פרומתיאוס הכבול. במילות המבוא שהוספו בראש התרגום (על-ידי דב סדן או שמא אליעזר?) נאמר כראוי: 'בשבילו [בשביל צבי ישראל] היה מעשה פרומתיאוס משא החרות והיסורים של היחיד הנושא אור לאנושות תועה במחשכים'.

אך כפי שמפרומתיאוס גבתה החירות מחיר אישי כבד (הוא נקשר לסלע ונשר היה בא לאכול את כבדו), גם לצבי ישראל לא קל היה הדבר, כפי שכותב סדן במבוא הספר: 'מי שלא ראה אותו בנסיונותיו, המעטים והנדירים, לעלות על הגשר ולמצוא חיבור לחברת ספר וסופר לא ראה אדם בגודל ייסוריו'.

גם הצלחה כלכלית לא היתה מנת חלקו של צבי ישראל שביד. בראיון הנ"ל מספר אלי איך בדרכו של אביו לארץ ישראל, כבר על האוניה עקץ אותו מישהו והוציא ממנו במרמה את כל כספו, שלושים לירות סטרלינג. בארץ השיג בסופו של דבר רק משרה כפקיד בבית המשפט המנדטורי, ששם עבד, בלשונו של סדן, 'באווירה דחושה של ביזוי ושגרה'. אלי מספר באותו ראיון שבבית המשפט שימש אותו הידע הלשוני המופלג שלו בתרגום בקשות ומכתבים של אנשים קשי יום, אך פרנסה לא עלתה משם. ובנו אלי אף נאלץ לבקש עזרה במימון השתתפויותיו בטיולי בית-הספר ותנועת הנוער.

ואולי נחת רוח נגרמת עתה לנשמתו של האב בהיפגשו עם נשמת הבן אליעזר, איש רוח נערץ, פרופסור אוניברסיטאי וחתן פרס ישראל, שלימד רבים ופרסם רבות, ואף עלה בידו למצוא נתיב אל אורה של מחשבת ישראל.